

Posljednju, četvrtu tematsku cjelinu pod nazivom *Pučanstvo – migracije* (189–230) tvore prilog Lovorke Čoralić o iseljavanju sa senjsko-modruškog područja na zapadnojadransku (talijansku) obalu (15. do 17. st.), prilog Dragutina Pavličevića o pučanstvu Krbave, Like i Gacke s posebnim osvrtom na Bunjevce (nasuprot poznatoj politizaciji imena Bunjevac u prošlosti, autor upozorava na njihov opetovano hrvatski i katolički karakter te prati njihova kretanja u ličko-krbavskom krugu kroz povijest) i dva priloga koji se odnose na tragiku hrvatstva u krbavskome podneblju u novijoj povijesti (u odnosu na vrijeme Krbavske bitke): prilog Jure Karakaša o selu Podlapcu i njegovu stradanju tijekom drugog svjetskog rata (1941.–1945.) i prilog Milana Marušića o evakuaciji udbinske djece ujesen 1942. godine zrakoplovima NDH iz ratom zahvaćene Krbave. Iz naslova tematske cjeline i sadržaja navedenih priloga vidljiv je (na ličkom *limesu*) neposredan utjecaj povijesnih nevolja na kretanja pučanstva i njegove stalne migracije iz nesigurnih u sigurnije predjele (pojava koja je u danim okolnostima imanentna ljudskoj prirodi u bilo kojem vremenu), što nije bez osnove ukoliko pojam sigurnosti shvatimo kao upravo krucijalni čimbenik svakodnevnog egzistencije. Migracije pučanstva, tako česte u povijesti Like, predstavljaju temu o kojoj su naša znanja ipak još dosta nepotpuna, osobito sa stajališta socijalne historije, odnosno historijske antropologije, premda je riječ o nečemu što je u pojedinim razdobljima imalo ili je moglo imati svakojake učinke.

Zaključujući ovaj prikaz, moguće je ustanoviti kako misaoni obzor prikazanih priloga i tematskih cjelina u zborniku radova *Krbavska bitka i njezine posljedice*, neovisno o djelomičnom utjecaju, silom inercije, tradicionalne prepoznatljivosti Krbavske bitke i njezinih posljedica u užoj slici katastrofe, iz perspektive prožetosti osmanlijsko-hrvatskih sukoba permanentnošću nevolja, koje sustavno izviru iz srednjovjekovne kroničarske teme o sudbinskoj borbi dobra i zla (premda u načelu nije sporno kako je prvo stoljeće u tim sukobima (15.–16. st.) – do relativne stabilizacije u 17. stoljeću – većinom zbilja povijest nevolja), predstavlja pomak k uvidu u širi spektar vojno-političkih, socio-ekonomskih, pravnih, vjerskih, kulturnih i inih aspekata Krbavske bitke i njezina uzročno-posljedičnog lanca, odnosno interakcija u prostoru i vremenu o kojem je u Zborniku riječ. Stoga on, kao koristan istraživački prilog boljem poznavanju i vrednovanju Krbavske bitke kao jednog od kamena međaša hrvatske povijesti (jer ona svojom »težinom« kudikamo nadilazi značaj ličko-krbavske regionalne problematike), zavrjeđuje onakvu pozornost, ne samo stručne nego i šire hrvatske javnosti, kakva mu u skladu s takvim određenjem nesumnjivo pripada.

Željko HOLJEVAC

Loreto – crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente (a cura di Ferdinando Citterio e Luciano Vaccaro), Fondazione Ambrosiana Paolo VI, Quaderni della »Gazzada«, Editrice Morcelliana, Brescia, 1997., 598 str.

Štovanje Gospe Loretske stoljećima je rasprostranjeno diljem europskih zemalja, a poradi dobro poznate tradicije po kojoj je nazaretska Gospina kuća u Loreto doletjela s Franka-

panskoga Trsata potkraj 13. stoljeća, Loretski kult ima iznimnu važnost i za hrvatske krajeve. U povodu obilježavanja sedamstote godišnjice prijenosa Gospine kuće iz Betlehema u Loreto održan je u Villi Cagnoli di Gazzada (Varese) od 19. do 21. V. 1995. godine međunarodni znanstveni skup u organizaciji »Fondazione Ambrosiane« (ustanove koju je utemeljio papa Pavao VI. s ciljem proučavanja crkvene povijesti, poglavito marijanskog kulta) i pod pokroviteljstvom »Delegazione Pontifica per il Santuario della Santa Casa di Loreto«.

Opsežan (gotovo 600 stranica) zbornik radova (objavljen u nizu Quaderni della »Gazzada«, sv. 16) sadrži priloge istraživača raznorodnih znanstvenih disciplina (povjesničara, teologa, povjesničara umjetnosti i književnosti, muzikologa i dr.) iz više europskih zemalja (ponajviše Italije) u kojima se istražuju i raščlanjuju temeljne značajke u vezi s postankom, razvojem i raširenošću Loretskoga kulta.

U predgovoru Zbornika (»Prefazione«, XI–XIII) nadbiskup i papinski poslanik za Loretsko svetište mons. Pasquale Macchi ukratko iznosi opće podatke o održavanju znanstvenoga skupa (organizacija, pokroviteljstvo). Uvodno poglavlje iz pera Nicole Raponija (»Il convegno 'Lauretano' di Villa Cagnola«, XV–XXXII) sažeti je (prema tematskim cjelinama) pregled svih radova objavljenih u Zborniku.

U prvom prilogu Zbornika kardinal Godfried Danneels (»Loreto e il misterio dell'Incarnazione«, 1–6), navodeći odlomke iz poslanice pape Ivana Pavla II. (»Lettera per il VII centenario del Santuario della Santa Casa di Loreto«) upućene papinskom izaslaniku Pasqualeu Macchiju, ukazuje na ulogu i važnost štovanja kulta Gospe Loretske u vjerskom životu vjernika, poglavito hodočasnika i posjetitelja Loretskoga svetišta.

»Devozione mariana nei secoli XII e XIII. Componenti teologiche e aspetti devozionali« naslov je rada u kojemu Luigi Gambero (7–32) podrobno razmatra vidove pobožnosti i teološke sastavnice štovanja Marijinoga kulta tijekom srednjega vijeka. Ukazuje na značaj onodobnih marijanskih svetišta i hodočasničkih odredišta (Pariz, Chartres, Monserrat, Rocamadour i dr.), razmatra vidove pobožnosti u redovničkim zajednicama (cisterciti i prosjački redovi) te predstavlja onodobno poimanje Marijanskoga kulta u književnim spisima i likovnim djelima.

Kaspar Elm u prilogu »Devozione alla Madonna e vita religiosa femminile negli ordini religiosi dei secoli XII e XIII« (33–50) obrađuje tri usko povezane i u mnogo čemu sukladne teme: stvaranje Marijanskog kulta, vjerski život žena te djelovanje redovničkih zajednica u 12. i 13. st. Ističe da je tadašnja »feminizacija« društva pospješila jačanje ženskih crkvenih redova i Marijanskoga kulta te navodi zorne primjere promjena u ikonografskom prikazivanju Gospe (*mater Dei* i *regina coeli*).

Zanimanje i fascinacija Zapada orijentalnom kulturom i svijetom islama, križarski ratovi i pokušaji kristijanizacije Istoka te međusobna prožimanja i utjecaji Zapadne i Istočne civilizacije sastavnice su rada Giorgia Fedalta (»Il ricordo dell'Oriente nella tradizione medievale occidentale. Il caso di Nasaret«, 51–71). U radu se iznose primjeri onovremenih hodočasnika i putnika koji su u literarnim zapisima iznosili svoje viđenje Nazareta (*Itinerarium Burdigalense*, *Itinerarium Antonii Placentini*, Belardo d'Ascoli, Francesco Quaresmi i dr.).

Sylvie Barnay u radu »Lorette, terre d'apparition mariale. Le sens de la légende au miroir de la mariophanie« (73–95) nudi – na osnovi raščlambe legendi o počecima Loretskog kulta – zanimljivu usporedbu Loreta sa svetištem Walsingham kraj Norfolka.

Giorgio Cracco autor je opsežne studije »Alle origini dei santuari mariani: il caso di Loreto« (97–164). Ukazuje na početke štovanja Marijanskog kulta diljem Italije (poglavito sjevera) od 14. do 16. st. te navodi pisana i ikonografska svjedočanstva o počecima Loretskog kulta. Kao posebno vrijedne izvore za proučavanje povijesti i razvoja legendi o Loretskoj Gospi navodi djela brešanskog kanonika Giacoma Riccija (*Virginis Mariae Loretae Historia*, 1467./68. god.) i Pietra Giorgia Tolomeia zvanog Teramano (*Translatio miraculosa Ecclesie Beate Marie Virginis de Loreto*, oko 1472. god.). Za nas su njihova djela posebno zanimljiva jer sadrže navode o boravku nazaretske Gospine kuće u hrvatskim krajevima (*in partibus Sclavonie, in illiricorum provinciam*), prije njezinog dospjeća u Loreto.

Prekojadranska iseljavanja, Loretsko svetište i kult Loretske Gospe diljem hrvatskih krajeva temeljne su sastavnice koje detaljno raščlanjuje Josip Kolanović, jedini hrvatski predstavnik na znanstvenom skupu (»Le relazioni tra le due sponde dell'Adriatico e il culto lauretano in Croazia«, 165–190). Autor poglavito razmatra trgovinske i prometne veze između dviju susjednih obala, proces migracija s hrvatskog priobalja u pravcu srednje Italije (Marche), djelovanje Ilirskog kolegija u Loretu te hrvatska hodočašća u Loretsko svetište. Posebno se osvrće na štovanje Loretske Gospe u Hrvata (veza s prijenosom Svete kuće iz Trsata u Loreto), navodeći topografski razmještaj takvih svetišta diljem hrvatskih krajeva.

Štovanje Loretskoga kulta u sjeveroistočnoj Italiji (područja Veneta i Mletaka te cremonske, pavijanske i milanske dijeceze) tema je priloga Giovannija Spinellija (»Dedicazioni alla Madonna di Loreto dell'Italia nordorientale«, 191–210) u kojemu autor nabroja tamošnja svetišta podignuta u čast Gospe Loretske. O reccanatskim biskupima kao rektorima loretske Svete kuće te brojnim problemima koji su izbijali u svezi crkvene jurisdikcije nad Loretskim svetištem govori opširan i vrelima dobro potkrijepljen prilog Marija Sensija »Vescovi di Recanati e rettori della Santa Casa. Conflitti giurisdizionali per un santuario polivalente«, 211–244). »I papi e Loreto« naslov je rada koji potpisuje Gian Ludovico Masetti Zannini (245–262) a u kojem razmatra važnost, utjecaje i doprinose pojedinih papa tijekom proteklih stoljeća (sve do pape Ivana Pavla II.) u svezi uzdizanja Loretskoga kulta i ukrašavanja tamošnjega crkvenog prostora (posebice se naglašava uloga papâ Siksta IV. i Julija II.).

László Szilas u radu »Loreto nella letteratura spirituale dei Gesuiti« (263–272) predstavlja zastupljenost Loretskog kulta i loretskih tema u nabožnoj literaturi isusovačkog reda (poglavito se navode pisci Orazio Torsellini, Louis Richeôme i Wilhelm Gumpfenberg). Gustavo Parisiani razmatra u tekstu »I Frati Minori Conventuali a Loreto« (273–276) prisutnost i djelovanje franjevac konventualaca u Loretu (od 1625. god.), dok povezanost kapucina s Loretskim svetištem prikazuje Pietro Vittorino Regni (»Loreto e Cappuccini«, 277–290). Topografski razmještaj svetišta u čast Gospe Loretske u Austriji, Ugarskoj i njemačkim pokrajinama Baden-Würtenbergu i Bavarskoj detaljno navodi Antje Stannek (»Diffusione e sviluppi della devozione lauretana in Europa '600-'700«, 291–328).

Uzorima, predlošcima, razvojem i vrstama ikonografskih prikaza Gospe Loretske (na osnovi brojnih konkretnih primjera) bavi se rad Fabija Bisognija (»Iconografia lauretana: prototipi e sviluppi«, 329–347), dok Cinzia Ammannato u prilogu »L'immagine lauretana nell'età della Riforma«, 349–362) iznosi kritičku raščlambu slikarskih djela posvećenih Gospi Loretskoj. Sličnu problematiku sadrži i rad Santina Langéa (»Iconografia della Santa Casa di Loreto nell'area alpina«, 363–386), zadržavajući se poglavito na području Zapadnih Alpi (Varallo, Roccapietra, Varese i dr.). Luca Rinaldi iznosi osvrt na štovanje Loretskoga kulta na području dijeceze Como (»La devozione lauretana in Valtellina e Valchiavenna. Chiese e santuari sec. XVII«, 387–408), dok se Giuseppe Crocetti bavi zastupljenošću svetišta posvećenih Gospi Loretskoj na području Marchi (»Il culto mariano-lauretano in area farfense, in Sabina e nel Piceno«, 409–426).

Tri autora (Nereo Alfieri, Edmondo Forlani, Mario Luni) potpisuju rad u kojem se s arheološkog motrišta predstavljaju rezultati iskopavanja na području Loretskog svetišta od 1962. do 1965. god. (»Gli scavi nella Santa Casa di Loreto e il problema delle origini«, 427–440). Arnaldo Bruschi u prilogu »Loreto: città santuario e cantiere artistico« (441–470) predstavlja temeljna arhitektonska obilježja Loretskog svetišta, utjecaje i prožimanja sa graditeljskim naslijeđem znamenitih talijanskih bazilika (Rim, Pavia), ulogu pojedinih istaknutih graditelja te doprinose papâ Siksta IV. i Julija II. umjetničkom oblikovanju Svetišta. Floriano Grimaldi u radu »Maestranze a Loreto nella prima metà del '500« (471–490) ukazuje na »zlatno doba« graditeljstva Loretskoga svetišta (do kraja prve polovice 16. st.), kada je ono postalo jednim od najvećih vjerskih središta i hodočasničkih svetišta u zapadnoj Europi.

Pjesnički zapisi iz 15. st. i kult Loretske Gospe tema su rada Giuseppea Santarellija (»La Madonna di Loreto nei testi poetici del secolo XV«, 491–520). Za nas je u ovome radu posebno zanimljiv autorov osvrt na literarno djelo bokeljskog svećenika Jurja Ivanovića (*La oratione di Santa Maria di Loreto*), čije je hodočašćenje u Loreto (1518. god.) zabilježio u svojem putopisnom djelu francuski putnik Jacques Le Saige (*Le journal de voyage*, Cambrai, 1523.).

Annibale Zambarbieri u prilogu »Loreto santuario «sociale»« (521–544) ukazuje – na osnovi spisa francuskog pisca Louisa Veuillota (18. st.) – na hodočašćenja kao masovni fenomen iskazivanja pobožnosti i unutarnje mistike.

Hodočašća, zavjetni darovi (ex voto), štovanje i iskazivanje pobožnosti Loretskom svetištu u vrijeme Protureformacije tema su rada Angela Turchinija (»Pellegrinaggi e voti, itinerari di disciplina e di devozione a Loreto nella Contrariforma«, 545–562). Loretsko svetište kao »vero cuore mariano della cristianità« (poslanica pape Ivana Pavla II.), teološke postavke i motrišta katoličkih autora u svezi štovanja Loretskog kulta tema je rasprave Lucette Scaraffia »*Ut pie creditur et fama est. Alcune considerazioni sulla tradizione lauretana*« (563–578). U posljednjem prilogu u Zborniku Giulio Cattin navodi glazbenike koji su djelovali i stvarali u Loretu tijekom 16. st., te ukratko predstavlja fond muzikalija pohranjen u tamošnjem Arhivu (»Loreto 'laboratorio' musicale« (579–596).

Na kraju knjige nalazi se popis izdanja »Gazzada«, dok su sadržaj Zbornika i pregled svih autora priloga navedeni na početku knjige (VII–X).

Zbornik posvećen štovanju Loretskoga kulta vrijedan je prinos poznavanju povijesti ovog glasovitog katoličkog svetišta, ali i brojnih drugih problematskih pitanja crkvene povjesnice. Interdisciplinarni pristup i brojno sudionništvo stručnjaka raznovrsnih znanstvenih disciplina temeljna su obilježja objavljenih priloga koji s raznorodnih motrišta osvjetljavaju postanak, razvoj i rasprostranjenost Loretskoga kulta diljem kršćanske Europe. Za hrvatsko čitateljstvo Zbornik predstavlja vrijedno djelo za proučavatelje štovanja Loretske Gospe u našim krajevima, a prilogom jedinog hrvatskog sudionika skupa (J. Kolanovića) osvjetljena je i problematika onodobnih hrvatsko-talijanskih povijesnih veza (poglavito u svjetlu prekojadranskih iseljavanja). Poradi svih navedenih značajki, Zbornik nastao u čast 700. obljetnice preseljenja nazaretske Gospine kuće u Loreto bit će zasigurno korisno štivo i stručna literatura svakom proučavatelju hrvatske crkvene i kulturne povjesnice.

Lovorka ČORALIĆ

Stanko BAČIĆ, Osvrt na knjigu »Pravoslavna Dalmacija« E. Nikodima Milaša, Matica hrvatska – Zadar, Zadar, 1998., 404 str.

Recenzije, osvrti i prikazi raznorodnih knjiga, studija ili rasprava česta su i uvriježena pojava u znanstvenoj i publicističkoj literaturi. Kada, međutim, pred sobom ugledamo knjigu koja već u naslovu izričito naglašava kako je riječ o osvrtu na jedno drugo, davno napisano djelo, tada ovakav uradak zaslužuje posebnu istraživačku i čitateljsku pozornost. Crkveni povjesničar fra Stanko Bačić i ranije se u svojim knjigama i studijama kritički osvrtao na historiografske pokušaje dalmatinsko-istarskoga episkopa Nikodima Milaša (1845.–1915.). Bačićeva knjiga pod gornjim naslovom cjelovit je i zaokružen pokušaj da se kritički, objektivno i uz uporabu znanstvenih metoda ponudi odgovor na knjigu koja je od vremena kada je prvi put objavljena (Novi Sad, 1901.) pa sve do naših dana (pretisak u Beogradu, 1989. god.) imala izniman utjecaj na čitave generacije srpskih povjesničara koji su Milaševim tragovima pisali o vjekovnom srpstvu »Pravoslavne Dalmacije«. Milašev »opći pogled na prošlost pravoslavne crkve u Dalmaciji za minulih osamnaest vijekova« (tj. od apostola Pavla do polovice 19. st.) podijeljen je na sedam poglavlja (perioda). Bačićev »Osvrt« na knjigu obuhvaća prva četiri, dio petog i nekoliko ulomaka iz šestog i sedmog perioda. Time je obuhvaćena polovica čitave knjige, odnosno sve ono što se odnosi na hrvatsku i katoličku prošlost na širem području Dalmacije. U uvodnom dijelu »Osvrta« autor ukratko iznosi temeljne podatke iz Milaševa životopisa i u sažetim navodima predstavlja strukturu knjige »Pravoslavna Dalmacija« (str. 7–30). Navodi zanimljive i, prema autorovu mišljenju, važne podatke o Milaševu podrijetlu (nezakonito dijete pravoslavlca Trifuna Milasa iz Vrlike i katolikinje Marijete Valmassoni iz Šibenika), njegovu dvostrukom krštenju (prvo u katoličkoj, a poslije tri godine u pravoslavnoj crkvi) te kriminalnim radnjama u vrijeme upravljanja eparhijom dalmatinsko-istarskom (pronevjera zakladnog imetka eparhije, raznih ostavština u manastiru Krka, ušteta pojedinih crkava eparhije i dr.). U sažetom osvrtu na predgovor Milaševe knjige autor izdvaja i kritički se